

cipőjének pedig helyet szorítottam a tolvajtós szekrényben. Voltak idők, mikor elfért benne a lányunk. Órákig kerestük, sírva. A pulthoz ültem, sarkamat a radiátorra támasztottam. Duzzog még?, kérdezte a feleségem, mialatt teázott. Dehogyan duzzog, válaszoltam, alszik, mint a bunda. Ügyes vagy, mondta a feleségem. Amikor észrevettem, hogy eltűnt a falinaptár, kérdeztem, kihalásszam-e. Hagyd csak, ráér holnap is. Fáradtnak látszott, és megviseltnek. Miután levette a melltartóját, sóhajtozva masszírozta a mellét. Azt mondta, a konferencia nem várt sikert aratott, és megemlíttet egy háklis kárpátaljai. Apa most fölmászik a bárszék tetejére. Karját széttárva ágálja, hogy a második követ bárki dobhatja bárkire. Ágyba bújtunk. Még a kárpátaljai muki is elégedett volt a szervezéssel, súgta gyengéden a feleségem. Csöndesebben, mondtam, fölébred a gyerek.

• Száz éve született Örkény István •

Márton László

ÖRKÉNY ISTVÁN NYAKATEKERTSÉGE

Az ÓLMOS ESŐ című novellát Örkény 1961-ben írta. Akkor már három éve nem publikálhatott, a kulturális közéletből ki volt rekesztve. A novella kéziratát elküldte a *Népszabadság* akkori főszerkesztőjének, Nemes Dezsőnek. Célja talán nem is elsősorban a közlés volt (ennek már csak terjedelmi okokból sem lehetett sok esélye), inkább amolyan próbatétel: mutatkoznak-e annak jelei, hogy enyhül a kultúrpolitika szigora vele szemben. Nemes Dezső véleménye – stílszerűen szólva, tekintettel Örkény vegyész múltjára és akkori gyógyszergyári megélhetésére – lakmuszpapír lehetett a számára. Ezzel nyilván Nemes is tisztában volt.

Örkény a küldemény címetjét és egyik első olvasóját személyes ismerősei közé számíthatta. A novella megírása előtt másfél évtizeddel ismerkedett meg vele a krasznogorszki hadifogolytáborban, ahol egyikük hadifogoly volt, másikuk politikai agitációt folytató pártfunkcionárius. Nem ismerem Nemes Dezső részletes életrajzát, és nem tudom, hogy moszkovita emigránsként miképpen élte túl a különböző tisztogatásokat. Annyi biztos, hogy mire eljutott a fogolytáborba, és elkezdte a fejtágítást, már sok mindent túlélt. Örkény is túlélt egyet-mást, mindenekelőtt a frontot (ahol neki munkaszolgálatosként nem sok esélye volt az életben maradásra, de életben maradt) és a hadifogság éveit. Nem tudom, Nemesnek volt-e szerepe abban, hogy Örkény 1946 végén hazakerülhetett. Annyi biztos, hogy az író, akinek kevés illúziója, viszont sok helyzet- és emberismerete volt, Nemest nem tekinthette rosszakarójának, máskülönben nem juttatta volna el hozzá a kéziratot. Így tehát Nemes reagálása akkor is meglephette, ha eleve nem sok reményt fűzött az ÓLMOS ESŐ *Népszabadság*-beli megjelenéséhez.

Nemes válaszlevelében (szövegét az Örkény-novellák 2010-es összkiadásának jegyzetei közt olvastam) két dolgot látok figyelemre méltónak. Az egyik a levélíró személyes ingerültsége, hogy azt ne mondjam, Örkénnyel és írásművészetével szembeni – elvi alapon álló, ugyanakkor szenvedélytől fűtött – erős ellenérzése. A másik, az előbbivel szoros összefüggésben, egyfajta prózapoétikai állásfoglalás, mely kihámozható Nemes Dezső soraiból. Egy évtizeddel korábban a LILA TINTA elleni támadásnak tematikus okai voltak, a NIAGARA NAGYKÁVÉHÁZ elleni 1963-as kirohanás pedig „*politikai értelemben rosszhiszemű*” „*íromány*”-t emleget. Mindkét esetben nyilvános fenyítés történt, melynek tárgya nyilvánosságot látott írásmű volt. Nemes Dezső reagálása azonban formailag magánlevél, és olyasféle groteszk szituációt hoz létre, amely az EGYPERCES NOVELLÁK világára emlékeztet. Az író barátságos gesztusát a kultúrpolitikus barátságtalanul viszonozza: nemcsak a *Népszabadság*-beli közlés elől zárkózik el mereven, hanem azt is Örkény tudomására hozza, hogy más orgánumban sem jelenhet meg az írás, erről ő gondoskodik. Ennek oka pedig az (legalábbis a levélíró ezt igyekszik elhithetni a címzettel), hogy olvasóként *nem érti* a novellát.

Fél évszázaddal később az a benyomásom: Nemes mintha személyében érezné sértve magát, amiért Örkény, akinek képességeit nem vitatja el, efféle – az ő kifejezésével – „*ölmos novellák*” írására vetemedik. Így beszél az írásműről: „*Nem mondhatom, hogy élvezetes olvasmány volt a számomra. Ugyanis a magamfajta egyszerű halandó [sic! – M. L.] nehezen ismeri fel e novellájának értelmét, vagy éppenséggel azt az értelmet, amit írója belemagyaráz.*”

Itt álljunk meg egy pillanatra. Az egyszerű halandó, a szerény értelmező nem látja (vagyis azt állítja, hogy nem látja) a novella „értelmét”. Azt viszont látja, hogy a novellának egyrészt van egy eredeti, hogy úgy mondjam, természet adta értelme (noha ő azt „*nehezen ismeri fel*”), másrészt van egy másodlagos értelme is, az, „*amit írója belemagyaráz*”. Azt már nem állítja nyíltan, hogy az írónak nincs joga értelmet tulajdonítani saját műve számára (tudniillik ez a jog őt, a perzekutort illeti meg), de ezt csak azért nem mondja ki, mert magától értetődőnek tartja. Valószínűleg nemcsak azért van megbántva, mert a novellában csecsemőhulláról esik szó (egy szocialista iparváros építése kapcsán!), hanem azért is, mert külön emlékeztetni kell Örkény Istvánt, hogy nem az író, hanem a kulturális irányítás mondja meg, mi az értelem.

Foglaljuk össze: az értelmező nem látja a novellának azt az értelmét, ami magától van, ellenben látja azt az értelmét, amit az író – szerinte – belemagyaráz, és azt is látja, hogy ez – szerinte – helytelenül és jogtalanul van belemagyarázva.

Igaz is: mi lehet egy novella értelme? Bevallom, nem tudom. Életem folyamán sok-sok novellát olvastam, magam is írtam néhány kötetre valót. Olvasóként többnyire azon gondolkodom, hogy az adott novella rossz-e vagy jó vagy éppenséggel kiváló, és mitől az. Íróként meg azon, hogy miképpen lehetne jól, azaz minél jobban megírni. Ez anynyira leköti a figyelmemet, hogy írás közben a „jó” definícióján sem tudok gondolkodni, a létrejövő írásmű értelmén pedig végképp nem. Persze attól még van értelme neki. Minthogy minden írott szövegnek van valami értelme, azon belül minden egyes novellának is van. Továbbá a novellaírásnak és általában az írói mesterségnek is van – a szó másik értelmében – valami értelme. Kérdés, méghozzá Örkény értelmezése szempontjából fontos kérdés, hogy egy novella értelme és az írói mesterség értelme összekapcsolódik-e.

„*Miért írta ezt a novellát?*” – kérdi a kultúrpolitikus az írótól. Ez is egy fontos kérdés. Miért ír meg egy író egy novellát? És miért éppen azt, amit és úgy, ahogy? Igazából ezt

sem tudom. Ilyesmiket mondhatnak: mert ez jutott az eszébe. Mert kikívánczozott belőle. Mert a nyers ötletet a rendelkezésére álló eszközökkel így tudta kidolgozni. Mert szorította a határidő. Mert ennyi fért bele a terjedelembé. De hát ezek gyenge állítások, gyenge válaszok. A legerősebb válasz az ilyen kérdésre: *csak*. Annyit persze tudok, hogy a kérdőre vonás gesztusa inkább az íróval szembeni bizalmatlanságot és neheztelést fejezi ki, semmint a kérdező tényleges érdeklődését. Már záporoznak is a további kérdések, amelyek immár nyíltan retorikus jellegűek, vagyis a levélírónak eszében sincs választ várni rájuk. Nézzük csak!

„Az kívánja bemutatni, hogy milyen nyakatekert a gondolkozásmódja és a mondanivalója? Miért van szüksége Örkény Istvánnak ilyen nyakatekertiségre, alakjainak értelmetlen és misztikummal körített deformálására? Miért kell az emberi indulatokat – [a] jókat és a rosszakat is – ilyen értelmetlenné torzítani? Talán azért, hogy bemutassa: silány értelmű novellát is érdekesítően tud megírni? Vagy talán azért, mert az indulatok értelmetlenné deformálása szolgál írói eszközként az egyenes és értelmes mondanivaló kikerülésére?”

Ha figyelmesen szemügyre vesszük ezt a kis filippikát, igazi kincsekre bukkanunk. Nemes Dezső arra jött rá, hogy az íróknak van valamiféle „gondolkozásmódja”, és azért ír, mert ezt a „gondolkozásmódot”, vagyis írói észjárását kívánja bemutatni. Továbbá arra is rájött, hogy az író mondanivalója szoros összefüggésben áll a „gondolkozásmóddal” és annak bemutatásával. Ehhez képest teljesen lényegtelen, hogy a „gondolkozásmód” „egyenes értelmű”-e vagy „nyakatekert”. Az ÓLMOSES-ben megfigyelhető írói stratégiáról fogok még beszélni. Most csak annyit, hogy ez a stratégia könnyen átlátható (amely átláthatóság az olvasói élvezet egyik forrása), és, ha szabad így fogalmaznom, a szövegben előforduló kétértelműségek nagyon is egyértelműek.

Nemes Dezső azt is észreveszi (bár cseppet sem örül neki), hogy a novella „érdekesítően” van megírva. Látja (és dühíti), hogy az írásmű a – szerinte – „silány értelmű” mondanivaló ellenére is érdekesítő. Akkor viszont azt is látnia kell (látja is), hogy itt nem áll fenn ellentét. Az írásmód nem a „nyakatekert gondolkozásmód” meg a „silány értelmű mondanivaló” ellenére érdekesítő, hanem éppen azért, mert összhangban áll velük. De ha így áll a dolog, akkor nemcsak a mondanivalóval, hanem az érdekesítő írásmóddal is baja van a kultúrpolitikusnak. Nemes Dezső nem írja le a szót, de nyilvánvaló: az *írónia* az, ami számára tűrhetetlen. Azt ismerhetné fel (ha észlelné, hogy ez egy felismerés): az írónia Örkénynél nem modor, hanem elbeszélői alakzat.

A fentiekben kívül még egy lényeges gondolat bányászható ki Nemes Dezső szónokias kérdéseiből. Mégpedig az, hogy a novella, illetve egy bizonyos novellatípus a szereplők gyors és látványos formálása (vagy akár deformálása) révén lehet érdekesítő. Ennek egyik eszköze az indulatok, indulatmegnyilvánulások megírásbeli alakítása (vagy akár torzítása). Vagyis az indulatok az olvasó által észlelhető alakítása a leírás alakításával együtt fontos *írói eszköz*.

Ehhez képest mellékes, hogy számon kérheti-e egy cenzor az író által érzékeltetett indulatokban, szenvedélyekben az értelmet. Mert hiszen az égvilágon mindent számon kérhet. Az viszont izgalmas írói probléma, ha egy szereplő mindenáron értelmet akar tulajdonítani az indulatoknak, akár a sajátjainak, akár másokéinak. (Hogy a „misztikummal körített deformálás” milyen lehet, azt még csak találgatni sem próbálom. Örkénytől távol állt a misztikum és a misztika. Utóbbival talán a betört tükör motívumát lehetne összekapcsolni, de akkor a novellát nem Örkény írta volna, hanem Pilinszky.)

Ezen a ponton búcsút intek Nemes Dezsőnek. Fent olvasható mondatait azért boncoltam viszonylag alaposan, mert rajtuk keresztül az ÓLMOSES a szokásostól eltérő

fénytörésben látható. Még csak annyit, hogy Nemes Dezső primitív gúnyolódását – „*»használati utasítás«-ként mellékelhette volna [a novellához] a magyarázatot is*” – Örkény utóbb elé ironikus gesztussal komolyan vehető jó tanácsként értelmezte: az egypercesek egy csakugyan írt egy HASZNÁLATI UTASÍTÁS című rövid bevezetőt, amelynek játékos rezignáltsága rögtön megadja az egész gyűjtemény alaptónusát. A HASZNÁLATI UTASÍTÁS utolsó mondatai is az ÓLMOS ESŐ-afférra, Nemes Dezső értetlenkedésére utalnak egy keserű tréfával: „*Aki valamit nem ért, olvassa el újra a kérdéses írást. Ha így sem érti, akkor a novellában a hiba. Nincsenek buta emberek, csak rossz Egypercesek!*”

Így fordította a goromba kioktatást Örkény a maga – írói értelemben vett – hasznárra. Pedig Nemes figyelmeztette: „*az írói hivatásnak a mi társadalmunkban nem az a célja, hogy az író egyéni érvényesülését, hanem hogy a népet szolgálja*”.

Most nézzük magát a novellát!

*

Az ÓLMOS ESŐ végül a NÁSZUTASOK A LÉGYPÁPIRON című 1967-es kötetben jelent meg, az egypercesek diadalmenete előtti pillanatban. Én az 1980-as években találkoztam vele, az első életműkiadásban. Olvasásakor az a benyomásom támadt, mintha a SINISTRA KÖRZET előtti Bodor Ádám hatott volna Örkényre. Mondanom sem kell talán, hogy ez lehetetlenség. Mégis, meghökkentő hangvétebeli és motivikus hasonlóságok figyelhetők meg, gondoljunk csak Bodor olyan remekléseire, mint az UTASEMBEREK vagy az EGY UNALMAS OLAJLERAKAT. Ebben pedig nem a közvetlen hatás lehetősége az érdekes (mármint az, hogy fordítva, Örkény hatott Bodorra, ami nem lehetetlen, de nem is valószínű), hanem az, hogy a háború utáni két évtizedben Örkény kialakított egy olyan novellatípust és vele egy olyan írásmódot – ezt nevezte a főcenzor nyakatekertéségnek –, amely más, későbbi írónál tovább él, továbbfejlődik. Bodor mellett Darvasi László és Dragomán György jut az eszembe, de említhetem Krasznahorkai korai munkáit is, az újabban színre lépett szerzők közül pedig Szvoren Edinát.

Ma már nehéz Örkény elbeszélői életművét *nem* az egypercesek felől megközelíteni. Én sem vitatom az egypercesek értékét és jelentőségét: maga a műfaj, a szövegformáló eljárás is telitalálat, a groteszk létállapotot magukba sűrítő szövegszilánkok is azok. Az egypercesekben talált a prózaíró Örkény igazán magára; és az egypercesekben ismerték fel az olvasók a leggyorsabban és a legbiztosabban Örkény írói észjárását. A szélesebb közvélemény szemében (a színművek, különösen a TÓTÉK mellett) az egypercesek adtak Örkénynek azonosítható arcot, megfogható karaktert. Nem utolsó szempont, hogy meghozták az író életében a megérdemelt nagy könyvsikert, halála után a kanonizálódást. És ha sorra kellene vennem az 1960-as évek ama jelentős magyar szépírói műveit, amelyek értékeik, belső jelentőségük mellett megőrizték ismertségüket is, elsőként az EGYPERCES NOVELLÁK-at említeném.

Ennek azonban hátránya is van. Örkényt mint prózaírót nemcsak az olvasók, hanem az irodalomértők közül is sokan kizárólag az egypercesek szerzőjeként tartják számon. Ezt is leegyszerűsítve teszik: mintha a rövid szövegek, rövidségük és „groteszk” jellegük miatt egységes, homogén halmazt alkotnának. Pedig a gyűjtemény több okból sem homogén, nem is lezárt: az író életében is, halála után is többször bővült különféle, beilleszthető szövegekkel.

Örkény több- és sokperces novellái sokkal inkább belesimulnak a magyar elbeszélői hagyományba, mint az egypercesek, így értékeik is vagy kevésbé szembeötlőek, vagy az egypercesek felől mutatkoznak. Csakugyan vannak olyan írások is a hagyományos

novellák összkiadásában, melyek a szöveg szerveződése és egyéb jellegzetességei miatt az egypercesekkel állnak rokonságban. Ilyen például A HANÁKNÉ-ÜGY, ahol egy hétköznapi helyzet abszurdításának poénszerű, gyors kielezése és a klisészerű gondolkodás önleplezése a pergő dialógusokban ugyanazt a kaján, sűrített létezésdiagnózist eredményezi, amelyet az egypercesekből ismerünk. A HANÁKNÉ-ÜGY légszem egyperces novella, és nemcsak a terjedelme miatt, hanem azért sem, mert benne az íróniaknak más a funkciója, mint az ultrarövid fesztávú szövegekben: ezekben nem teszi lehetővé, A HANÁKNÉ-ÜGY-ben pedig megkívánja a szereplők, Ilona és Hanákné bizonyos mértékű megformálását, felépítését.

Az ÓLMOS ESŐ-ben viszont mind a szövegstruktúra, mind az írói problémakezelés lényegesen eltér az egypercesekétől. Az alapmotívum, a visszatérés egy rossz emlékű régi helyszínre egyrészt nagyon határozottan kijelöli a tér- és időkoordinátákat, másrészt irányt szab az írói eljárásnak, amelynek leglényegesebb eleme az elliptikus szerkesztés, a kihagyások, elhallgatások egymásutánja. Ez pedig az olvasás módjára tesz határozott ajánlást: az bizonyul jó olvasónak, aki nem „*misztikum*”-ot lát Örkény ellipsziseiben, hanem vagy meghagyja őket eseményzárványnak, vagy a gondosan elhelyezett fogódzók révén megpróbálja rekonstruálni a bennük foglaltakat.

A helyszín egy „*V.*”-nek nevezett szocialista iparváros, melyet az 1950-es évek elején építettek fel a semmiből. A szöveg vége felé „*hőfölte halmok*”-ról és „*horpadás*”-okról esik szó, tehát V. a Duna jobb partján van. A csecsemőhulla kapcsán megtudjuk, hogy a talaj löszös. Ezekben az állításokban az a kimondatlan feltevés is benne foglaltatik, hogy Örkény – miközben szövege tele van abszurdításokkal – a valóságreferenciákról megbízhatóan ad számot, és nem egy imaginárius tájat vázol fel. (Mint mondjuk Déry az ugyanekkor írt G. A. ÚR X.-BEN lapjain.) Ha viszont így van, akkor V.-t bízvást azonosíthatjuk Sztálinvárossal, amelynek építéséről, számos írói társával együtt, Örkény is tudósított.

A címben szereplő ólmos esőről kevés szó esik, igazából csak egy rövid mondat. Ennyi: „*Fekete csöppek hullottak az égből, feketén fagytak rá a betonra.*” Mégis, Örkény ezt a motívumot annyira fontosnak érezte, hogy ebből lett a novella címe. Igaza volt: a cím jó, és az ólmos eső fontos térhatároló faktor. Ha nem hullana, a kocsis, melyben Tóth ül, nem ütközne útszéli fának, és Tóth nem döntene úgy, hogy előbbi szándékával ellentétben mégiscsak beviteti magát a városba. „*No de hát mit tett ő, hogy itt le ne térhetnének? Csak pisszenni merjen valaki! Csak össze merjenek nézni a háta mögött!*”

Igaz is: mit tett ez a bizonyos Tóth? És kicsoda ő? Egyelőre csak annyit tudunk, hogy sofőr vezet az autót, amelyben ül. Ez jelentheti azt, hogy vezető beosztású személy, de azt is, hogy a fiatal sofőr szívességéből viszi a vállalati kocsival. És még azt tudjuk, hogy régebben tett vagy elkövetett valamit ezen a helyen, ami miatt az itt maradtak – joggal vagy jogtalanul – neheztelnek rá. Lehet, hogy jogtalanul, de Tóth máris az ebből adódó konfrontációra készül.

Azt is láthatjuk, hogy kettejük közül ő mondja meg, mi történjék, a keresztnéven szólított sofőr pedig engedelmeskedik. „*Próbáljunk meg továbbmenni, Józsi*”, majd néhány sorral később: „*Nem bánom, Józsi, letérhetünk*”.

Az időfaktorok is pontosan rekonstruálhatók. Szó esik a „*hőskor*”-ról, az első másfél évről, „*amikor az a négyszáz pesti prostituált itt dolgozott*”: ez 1951–52-re datálható. A megírás tíz évvel későbbi, tehát legfeljebb ennyi idő telhetett el azóta, több nem. Sokkal kevesebb sem, mert az épületek már kezdenek tönkremenni: „*minden második erkély alá*

van dúcolva, mert le szeretne esni a járdára”. Tehát a novella valamikor az 1956 utáni években játszódik. A szálloda bárjában kapható márkás italok nagy választéka is ezt támasztja alá.

A novella elején este van, téli este („*Tóth a messze hunyorgó lámpafényeket nézte*”), és a két szereplő másnap reggel gurul ki a történetből. A jelen idejű cselekmény tehát körülbelül fél nap.

A novella vége felé Örkény egy mondatban, mintegy mellékesen, összekapcsolja a tér- és az időbeli korlátokat, egyszersmind túl is tekint rajtuk: „*A szállodán túl véget ért a város. De csak térben ért véget, időben nem, mert ahogy ott álltak, szinte magától értetődött a folytatás, ahogy tovább épül.*” (Ezáltal – majdnem észrevétlenül – annyira kitágul a novella látóhatára, hogy a befejezés gyanánt írt jellegzetes, pergő örkényi párbeszéd elég súlyossá válik a jó lezáráshoz. Ugyanakkor a replikákban el van helyezve néhány apró, de fontos tény, amelyek révén korábbi részletek utólag értelmezhetővé és összefüggésbe hozhatóvá válnak.)

A novella jelen idejében nincs sok esemény. Az érkezés-távozás keretén belül Tóth összeszólalkozik egy pincérrel (3 rövid replika), a szálloda bárjának üzletvezetőjével (5 replika, többmondatosak) és egy Kuncz elvtárs nevű személlyel (3 + 2 + 8 rövid replika), majd összetöri a berendezést, végül elviszik a rendőrök. Még azt is ehhez az eseménysorhoz számíthatjuk, hogy a rendőrségen ki sem hallgatják, nem indítanak ellene eljárást (az okozott kárt megtérítette abból a pénzből, amiből oldalkocsis motorkerékpárt vett volna ott, ahová az ólmos eső miatt nem jutott el), és miután kialudta részegségét a fogdában, kiengedik.

A jelen idő eseményei lineárisan vannak előadva, és önmagukban véve nem okoznának értelmezési problémát, nincs bennük semmi rejtély. Igen ám, de egyrészt felbukkannak bennük a múltbeli események emlékei (és főleg indulati nyomatakai), másrészt nincs esemény szereplő nélkül. Ezek viszont rejtélyesek, vagy legalábbis nem rögtön átláthatók. Az ÓLMOSES tulajdonképpeni szereplője Tóth Dezső. (Örkény nem láthatta előre, hogy egy későbbi főperzekutor, a majdani kulturális miniszterhelyettes nevével ruházta fel a botcsinálta szállodai dúvadat, ám az ilyen véletlen telitalálat illik az örkényi groteszkhez. Egy Tóth Dezső nevű egyén nyilvánosság előtt zajló vandál pusztítása mást jelentett 1981-ben, amikor a novellát először olvastam, mint húsz évvel korábban, amikor szerzője írta. És megint mást jelent most, amikor a keményvonalas funkcionárius alakját víztizedes feledés fátyla borítja.)

Ki ez a Tóth Dezső?

Elmondja magáról (nyilván a tényekhez híven), hogy a pórakúti olajtelepen dolgozik. „*Már igazgató?*” – kérdi tőle Kuncz. Kiderül, hogy Tóth nem igazgató, még csak nem is „*fejes*”. A novella legvégén derül ki a sofőr szavaiból, hogy Tóth raktárellenőr. Azaz nem előléptették, mint Kuncz hitte, hanem súlyosan lefokozták. Az már nem derül ki, hogy miért. Legalábbis nem rögtön és nem direkt módon. 1956 után vagyunk, amikor tele volt degradált és bukott emberekkel az ország. Lehet, hogy 1956-os szereplése miatt landolt Tóth a raktárban, de az is lehet, hogy más okból vált kényelmetlenné a hatalom régi-új birtokosainak szemében, például azért, mert úgynevezett „túlkapások” miatt kompromittálódott.

Kuncz azt mondja Tóthnak: „*De azért örülök, hogy már nem fejes.*” Káröröm is van a szavaiban, de az egykori rettegés emléke is. Tóth eszerint gyűlölt és rettegett személy volt V.-ben, az építkezés idején. Feljelentéseket írt: ez abból derül ki, hogy a Kuncz ellen

írt feljelentést történetesen visszavonta. (Azt mondja a Berec nevű üzletvezetőnek, hogy ő, Tóth akkor volt V.-ben, „*amikor itt még csak egy barakk meg egy bádoglavór meg egy író-gép volt*”. Ezen a gépen írhatta Tóth a feljelentéseit és egyéb jelentéseit.) A rendőrök is bizonyára azért elnézőek vele, mert egykor hatósági személy volt, államvédelmis nyomozótiszt vagy efféle. Ha az volt, akkor a szokásosnál is jóval szemetebb módon viselkedett. Kiderül, hogy egyszer „*átdobták a kerítésen*”. Nem tudjuk meg, mi volt ennek az oka, de nyomós oka lehetett. Annak is megvan az oka, hogy Kuncz nem hajlandó együtt inni vele, de még csak le sem ül mellé.

A feljelentés visszavonásán és az átdobáson kívül (ez utóbbit nyilván jókora verés előzte meg) más régi eseményekre is van utalás a szövegben. Szó esik egy balesetről. „– *Egyszer magukra omlott az egész hóbelevanc – mondta Tóth [az üzletvezetőnek – M. L.] – De akkor nem volt ilyen elegáns.*” Ebből az derül ki, hogy a jelenlegi üzletvezető (Tóth a nevére is emlékszik) az építkezéskor nehéz fizikai munkát végzett, de még az is belefér a célzásba, hogy rabruhát viselt. Az erőltetett iparosítás legegészségtelenebb, legveszélyesebb helyszínein kényszermunka folyt. A leomló „*hóbelevanc*” az a mélyépítés lehetett, ahol a „*négy száz pesti prostituált*” is dolgozott, szintén kényszermunkásként; ők is ezért jutnak eszébe Tóthnak a balesetről.

Szó esik egy másik balesetről is, arról, amely miatt Tóth az utóbb visszavont feljelentést írta. Annyit tudunk meg, hogy Kuncz valamilyen gépeket összetört. Nem tudjuk meg sem a baleset körülményeit, sem az okozott kár mértékét, sem az összetört gépek számát, sem azt, hogy milyen gépek voltak. Nem tudjuk meg, hogy Kuncz részeg volt-e, vagy elaludt a fáradtságtól, vagy nem figyelt oda, vagy meghibásodás történt, mondjuk a karbantartás elmulasztása miatt és így tovább. Egyvalamit tudunk meg, de az kétszer is elhangzik, először Tóth, aztán Kuncz szájából: Kuncz Tóthnak köszönheti az életét, mivelhogy Tóth visszavonta a feljelentést.

Ez azt jelenti: ha nem vonja vissza, akkor Kunczot egészen biztosan halálra ítélték és kivégezték volna. Ebből következik, hogy a feljelentés politikai jellegű volt, konkrétan szabotázsról szólhatott. Gondatlanság vagy balesetvédelmi szabálytalanság miatt Kunczot nem fenyegette volna kötél. Elképzelhető, hogy Kunczot így is elítélték, csak épp nem halálra. Ha így van, akkor a letöltött szabadságvesztésre is mondja, hogy: „*nagyon szépen köszönöm*”. Az pedig biztosra vehető, hogy ez az eset volt a kivétel és a nyomozati szakaszba lépő politikai feljelentés a szabály. Joggal feltételezhetjük, hogy Tóth többeket (nem tudjuk, hány embert) börtönbe és akasztófára juttatott, méghozzá ezeknek legalábbis egy részét koholt vádakkal.

Ennek visszfényében különösen groteszk a „*kis sofőr*” csodálata Tóth iránt: „*valami modern félistent, a nagy idők tanúját látta benne*”. Pedig ami a fentiekén kívül futólag felidéződik az építkezés hónapjaiból, az egyrészt „*régi sarak, vad szelek, csajkából kanalizált levesek*”, másrészt „*régi késelékek és tégladobálások*”. A „*modern félisten*” pedig nem más, mint a totalitárius rémuralom által kitermelt tucatgonosztevő.

Örkény pontosan, tisztán és intenzíven dolgozik. A rekonstruálható képlet logikája hibátlan, maga a képlet az összképben gondosan és ügyesen el van rejtve.

Most már csak Tóth dühkitöréséről kell beszélnem. A bárban végzett adáz pusztítást első olvasásra tekinthetnénk action gratuite-nek (vagy akár „*az indulatok értelmetlenné deformálásá*”-nak is). Érdekes volna egyszer abból a szempontból megvizsgálni Örkény életművét, hol fordul elő benne action gratuite, és az adott helyen mi a funkciója. Én most csak arra vagyok kíváncsi: vajon az ÓLMOS ESŐ-ben a szerző csakugyan indokolatlannak vagy motiválatlannak állítja-e be a szereplő őrzöngését?

Mire a törés-zúzásig eljutunk, Tóth már be van rúgva. Megivott egy egész üveg konyakot, és megkezdett egy másikat. Tehát nem józan. De vajon a szó tágabb értelmében elveszítette-e józan eszét? Örkény „*forró, elemi erejű gyönyörérzet*”-ről beszél, amely a szereplőt elfogja a palackok megsemmisítésekor. De mindjárt a következő mondatból kiderül, hogy nem egyértelműen gyönyöréről van szó: „*Egész baját-gondját, az évek minden keservét hajigálta ki magából, mint aki rossz ételt evett, és hány...*”

A jelenetben észrevehető a háborús képzettársítás. Tóth „*céloz*”, és lényegében ló is. „*Hullott az üvegszilánkeső, kezdtek kialudni a lámpák.*” A „*gömbölyű üvegben díszelgő*” gynomorkeserű „*akkorát pukkant, mint egy kézigránát*”. Tóth „*deresedő*” férfiként van leírva, tehát másfél évtizeddel korábban, fiatalemberként harcolhatott a háborúban. De most mi ellen, ki ellen harcol?

A jelenet egy kérdéssel van az előzőhöz illesztve. „*Most már szabad mindent összetörni?*” – kiáltja Tóth az öt faképnél hagyó Kuncz után, majd nyomban összetöri a tükröt. Miért teszi? Mit akar Kuncztól és általában az összes régi ismerőstől? Nem mondja meg, nem is utal rá. De a visszautasító gesztusokból nem nehéz kiolvasni, miről van szó. Tóth azt akarja, hogy fogadják el a személyét, és bocsássanak meg neki, noha képtelen bocsánatot kérni, és az sem jut el a tudatáig, hogy bűncselekményeket követett el, és a bűnösség állapotában él. De a tudata alatt ott van.

Figyeljünk a hasonlatra! Tóth úgy hajigálta ki magából a keservet, „*mint aki rossz ételt evett, és hány*”. Ez, ha jól értem, megtisztulás. Idegen szóval: katarzis. Miután kihányta magából a keservet, Tóth a rendőrségi zárkában „*rögtön egészséges álomba merült*”.

Tóth Dezső a novella elejétől a végéig hatalmi pozícióból szólal meg. A befolyását és presztízsét bukása után is őrző ember pozíciójából. Minden gesztusából sugárzik az arrogancia. És mégis. Ez a bizonyos „mégis”, melyet a pártlapfőszerkesztő nyakatekertésnek minősített, Örkény írói tudásának szerintem egyik legfajsúlyosabb, legértékesebb mozzanata. Tóthról az elemzés folyamán súlyosan terhelő dolgok derültek ki. Megbánást, korábbi tettektől való elhatárolódást nem várhatunk tőle.

De vajon ellenszenvesnek vagy megvetésre méltónak van-e beállítva?

Nyilvánvaló, hogy a mérleg másik serpenyőjét lehúzza valami. Ez pedig nem más, mint a látszólag céltalanul elszabaduló indulat. Valójában ennek az indulatnak nagyon is határozott célja van: Tóthban feltámad a megtisztulás utáni vágy. Küzd a katarzisért. Úgy küzd, ahogy tud: artikulálatlan dühvel, törve-zúzva, székeket hajigálva. Nem tehet másként; próbálja megőrizni vagy inkább visszaszerezni a személyiség integritását. Ha másképp nem, akkor így.

Szerintem ebben rejlik az ÓLMOS ESŐ főszerkesztőileg számon kért „*értelme*”, és nagyrészt ebben látom Örkény egész novellaírói munkásságának értelmét is. Számos novellájában észlelhetjük, hogy a szereplők egy abszurd létállapotban, abszurd eszközökkel, de újra meg újra nekiállnak küzdeni (gyakran csak homályosan derengő) szabadságukért, belső autonómiájukért. Az eredmény többnyire groteszk (vicces, mulatságos, nevetséges, szánalmas), de maga a küzdelem és annak tétje a legkevésbé sem az.

Az derül ki az ÓLMOS ESŐ-ből és Örkény sok más novellájából, hogy osztársadalmi traumák után az egyéni katarzis civilizáltan nem kommunikálható. A novella tárgyi kellékei, társadalmi körülményei ma már archeológia tárgyát képezhetik, de ez a megfigyelés és ennek összes írói tétje ugyanolyan eleven, mint megírásakor volt. Érdemes odafigyelnünk Örkény István műveiben a múlt keserveit elhajigálni, kiokádni próbáló személyiség szabadságharcára, ennek emlékezetes fellobbanásaira, tanulságos kudarcaira és az ehhez kialakított írói arzenálra.